

Folkbildning som mothegegonisk praktik?

Henrik Nordvall

This article focuses on social movements as learning sites in Gramscian terms of hegemony and counter-hegemony. The author relates the emancipatorial aspects of the Swedish tradition of liberal adult education, to the early 2000s new (and older) social movements challenging for example neo-liberal and corporate globalization. Hence the article presents a perspective on learning environments and public spheres created within progressive social movements as possible sites of counter-hegemonic activity.

Folkbildning – och framför allt studiecirkeln – förknippas gärna med den folkliga mobilisering i början av 1900-talet som banade väg för demokratin. En annorlunda samhällstruktur skulle skapas. Bildning som förvägrats det stora folkflertalet skulle erövrats och ny kunskap som var behjälplig i kampen utvecklades. Folkbildning blev för folkrörelserna, inte minst arbetarrörelsen, ett vapen i kampen för frihet, rättvisa och social trygghet. Den blev också en källa till kunskap i att förvalta makten. Genom bildningen skapade arbetarklassen förutsättningar för en disciplinerad organisering som utmanade borgarklassen och den rådande ordningen (Ambjörnsson 1988, Johansson 1983, Larsson 1999).

Denna kollektiva bildning för befrielse brukar kallas *självbildning*, ett begrepp som Oscar Olsson (känd som "studiecirkeln's fader") pläderade för inom arbetar- och nykterhetsrörelsen. Med detta menades att bildningen (idealt) inte bara skulle vara *för* folket, utan också *genom* folket. En grundläggande tanke bakom självbildningen var att den skulle utgöra en integrerad del av rörelsens arbete för att åstadkomma förändringar i samhället. Detta dels för att kvalificera medlemmarna för ett mer aktivt medborgarskap, utbilda ledare och sakkunniga, men också för att sprida rörelsens kultur och värderingar. Folkbildningen blev därigenom en del av en kulturkamp, där dominerande uppfattningar som legitimerade den rådande ordningen utmanades (Arvidson 1991 & 1996, Gustavsson 1991).

Det infinner sig gärna ett romantiskt skimmer över dylika beskrivningar av folkbildningens historiskt emancipatoriska roll. Ett skimmer som lätt döljer skötsamhetsidealens och disciplineringens baksidor, hur stigmatisering av "sociala avvikare" och den manliga normens överordning många gånger genomsyrade också folkrörelsernas kamp mot överheten (Ambjörnsson 1988, Hirdman 1998, Sahlström 1998). Oftast styrdes dessutom innehåll och riktning beträffande den folkliga bildningen av ett elitskikt inom rörelserna (jfr Hellblom 1985). Trots dessa alltför ofta negligerade baksidor spelade folkbildningen ändå en historiskt viktig roll för demokratins framväxt, framför allt ur ett klassperspektiv. Genom främst studiecirklar, men också arbetarbibliotek och folkhögskolor, banade folkrörelserna och folkbildningen väg för den allmänna rösträtten.

Företeelsen folkbildning är givetvis ett betydligt mer mångfasetterat, svårdefinierat och omfattande fenomen än vad ovan ger sken av. Folkbildning är heller inte ett entydigt begrepp, dess betydelse är historiskt och kontextuellt relativt. Det är därför mer korrekt att tala om "folkbildande praktiker" än om en generell "folkbildning".¹ (Sundgren 2000, s 10). Begreppets sammansättning av "folk" och "bildning" medför dessutom en ytterligare oklar aspekt. Vad innebär att "bilda ett folk"? Och vilka utgör "folket"? Ordet "folkbildning" reser en rad frågor (Se exempelvis Bergstedt & Larsson 1995, Sundgren 1998, s 11-26). I denna artikel värjer jag mig emellertid från en sådan diskussion och konstaterar bara att det finns en rad oklarheter beträffande folkbildningsbegreppet. Min egen definition stannar vid ett hävdande: nämligen att de praktiker, de former av lärande, med samhällsomvandlande anspråk som sker idag inom olika progressiva sociala rörelser, är meningsfulla att se just som folkbildande praktiker. Praktiker som kan relateras till den kulturkamp exempelvis Lars Arvidson (1985) ser i arbetarrörelsens och frikyrkorörelsens folkbildningsarbete under, främst det tidiga, 1900-talet. Genom att se dylika former av lärande som folkbildning, oavsett institutionell koppling, menar jag att verksamhet som bedrivs även inom nyare och löst organiserade rörelser kan inkluderas i samtalet om folkbildningens betydelser.²

I dag ses folkbildning vanligtvis som den institutionaliserade verksamhet som bedrivs främst inom studieförbund (studiecirklar, kulturarrangemang etc) och folkhögskolor. Denna folkbildning har oftast ett annat användningsområde än direkt samhällsomvandling. Människor söker sig till studiecirklar i större utsträckning än någonsin, men främst av sociala skäl och för att utifrån individuella intressen söka nya kunskaper (SOU 1996:47). Kan man trots detta tala om emancipatoriskt inriktade folkbildande praktiker av idag (jfr Onsér-Franzén 1995, Arvidson 1996) ? Hur skulle i så fall en sådan radikal folkbildning kunna beskrivas och förstås? Detta är något jag tänkte diskutera i denna artikel.

Symbolisk makt, globalt kapital, institutionalisering och nya sociala rörelser

Jag tänkte börja med att skissera några kännetecken för den samhälleliga kontext denna samtida, emancipatoriska folkbildning måste förhålla sig till. Utan att ge sig in på några djupare diskussioner om gränsdragningar mellan modernitet, senmodernitet och postmodernitet – eller andra benämningar av samtiden – kan man konstatera några drag hos den världsomfattande kapitalism vi ser idag. Ett sådant drag är att ”[...] *social makt i högre grad än tidigare är baserad på produktionen av, kontrollen över och tillägandet av kunskap och symboler*” (Thörn 1996, s 20). Ett ökat informationsflöde och massmediernas tilltagande inflytande har inneburit att större vikt idag läggs vid hur världen uppfattas och förstås och processerna genom vilka dessa tolkningar konstrueras; processer som skapas i ett kraftfält där sociala rörelser är viktiga aktörer (Dahlerup 2001, s 158). I denna process är medierna både ett fält för politisk kamp och själva aktörer i kampen om att gestalta den politiska dagordningen (Thörn 1999, s 449). Man kan med bakgrund av detta se hur också bildningens landskap omskapas av den ”ske-nande mediering som idag kännetecknar offentlighet, arbetsliv och kultur-liv” (Nordberg 1995, s 18-20).

Vi ser dessutom ett allt mäktigare och snabbt rörligt globalt kapital, som ofta hänvisas till i samband med krav på omorganisering och anpassning av arbetsliv och offentlig sektor. I västeuropeiska länder har välfärdsstaten som modell urholkats genom privatiseringar och nedskurna offentliga anslag. Vi kan se hur ett nyliberalt och ekonomistiskt perspektiv på människa och samhälle fått en omfattande internationell spridning. I Sverige kan vi se hur näringslivet – med SAF i spetsen – fört ett omfattande och framgångsrikt strategiskt opinionsbildande arbete sedan slutet av 1960-talet (Boréus 1994).

Ett annat samtida fenomen som möjligen påskyndats av den globala utvecklingen, men vars framväxt varit skönjbar långt innan begreppet ”globalisering” myntades, är de traditionella folkrörelsernas stagnation och försvagade attraktionskraft. De stora tidiga folkrörelsernas utveckling mot institutionalisering har sedan länge kunnat noteras (se t ex Johansson 1954). I takt med välfärdsstatens och den korporativa statens framväxt blev också folkbildningen i större utsträckning ett utbildnings- och socialpolitiskt instrument. Arvidson (1996, s 40) menar att man kan se hur det självbildningsideal som syftar till samhällsomvandling – något som varit centralt för bland annat arbetarrörelsen – under 1900-talet övergått i ett generellt bildningsideal, till stor utsträckning anpassat efter statliga bidrag och mark-

nadskrafter. Vi kan dessutom se hur färre människor engagerar sig partipolitiskt och i de traditionella folkrörelserna (Pettersson 1998).

Samtidigt växer nya former av politisk mobilisering fram. Så kallade nya sociala rörelser, ofta organiserade i tillfälliga nätverksliknande konstellationer, har fått ett omfattande genomslag. Några exempel är miljörörelsen, solidaritetsgrupper, feministiska- och antirasistiska rörelser. Den brokiga globala proteströrelse (Larsson 2001) som gjort sig hörd i allt större utsträckning de senaste åren är ett annat exempel som explicit är en reaktion på den nyliberala vägen och de orättvisor och missförhållanden som följer av den rådande ordningen.

Dessa nya rörelser har många gånger anpassat sina arbetsmetoder efter ovan beskrivna samhällsförändringar. Inte minst till den medialisering som ökat betydelsen av symboliskt politiskt handlande. Det har visat sig att mindre och ekonomiskt svaga grupper med hjälp av spektakulära symbolhandlingar effektivt lyckats göra sig hörda i mediarummet. Detta har emellertid bara varit möjligt inom ramen för en begränsande medial dramaturgi som gynnar förenklade, komprimerade och starkt retoriska budskap. Man kan se hur nya rörelser utvecklat två huvudstrategier för att hantera detta. Det ena är formerandet av medvetna mediastrategier i förhållande till dominerande etablerade medier. Det andra är upprättandet av egna "alternativa rörelsemedier", en möjlighet som bland annat underlättas av Internets framväxt. Genom de alternativa medierna kringgås den begränsande dramaturgin i etablerade medier. Dessutom skapas en arena där ekonomiskt starka aktörer inte erbjuds större genomslag i form av möjlighet att köpa reklamutrymme (Thörn 1999, s 449-451).

En tes som jag driver i denna artikel är att även verksamheter i form av studiecirklar, öppna seminarier och andra folkbildande praktiker, kan tolkas som centrala delar av dessa rörelserns reaktion både på nyliberal ideologisk dominans och det nya mediarummet. Dessa praktiker, likväl som alternativa medier och spektakulära symbolhandlingar, kan – menar jag – ses som delar i en kulturkamp som utmanar den rådande ordningen.

Hegemoni och mothegemoni

Den marxistiske teoretikern och praktikern Antonio Gramscis tankar om hegemoni som maktordning i moderna industrialiserade (demokratiska) kapitalistiska samhällen är en intressant utgångspunkt när det gäller att analysera folkbildning som bedrivs inom sociala rörelser (jfr Arvidson 1985, s 305). De skrifter, huvudsakligen fragmentariska fängelseanteckningar, som Gramsci (1967 & 1988) lämnade efter sig har inspirerat till en rad olika

tolkningar som kan tillämpas på området. Själva hegemonibegreppet har genom bland annat Chantal Mouffe, Ernesto Laclau (Mouffe & Laclau 1985) och Stuart Hall (1990) utvecklats och breddats – från att i princip enbart beaktat klass som analytisk kategori – till att också beakta fler former av över- och underordning såsom kön och etnicitet. Detta har bidragit till att flera sociala rörelsers roller kunnat beaktas i kampen om hegemonins utformning; inte bara arbetarrörelsen utan också feministiska rörelser, antirasistiska rörelser, miljörörelser och så vidare. Denna breddning och utveckling har också inneburit att olika diskursteoretiska resonemang ofta införlivas i Gramsciinspirerade analyser. I detta sammanhang kan Norman Faircloughs (1992) kritiska diskursanalys nämnas.

Inom den internationella emancipatoriskt inriktade forskningen om vuxnas lärande är Gramsci en av de mest tongivande inspiratörerna (Schugurensky 2000, s 517). Bara de senaste åren kan man notera ett flertal studier med "gramscianska" perspektiv på "emancipatory adult education", "critical education" och framförallt nya sociala rörelser (se t ex Mayo 1995 & 1999, Coban 1995 & 1998, Schugurensky 2000). Inom den svenska forskningen om folkrörelser och folkbildning återfinns ett antal relativt nyligen publicerade avhandlingar – så gott som uteslutande med ett historiskt perspektiv – som tar avstamp i teoretiska utgångspunkter inspirerade av Gramsci (Edquist 2001, Leffler 1999, Linderborg 2001).

En rad tolkningar av hegemonibegreppet existerar som nämnts.³ Jag tänkte här försöka fånga några allmänna drag i ett gramscianskt perspektiv som jag upplever fruktbart att beakta i denna artikel.⁴

Ofta beskrivs hegemoni i utvecklade industriländer som en komplex maktordning bestående av såväl kulturella, politiska och ekonomiska dimensioner. Tillsammans verkar dessa dimensioner för att upprätthålla den situation som för närvarande är den rådande (kapitalistisk, patriarkal, etniskt segregerad etc).

De krafter som upprätthåller hegemonin utgörs inte av en enskilt dominerande klass eller grupp utan av en mer sammansatt maktkonstellation som Gramsci kallar ett *historiskt block*. Denna maktkonstellation kan ses som en komplex relation som spänner över flera samhällsgrupper, där även underordnade grupper inkluderas. De överordnade grupperna använder sig sällan av våld för att försvara sina positioner och hålla samman det historiska blocket, utan förlitar sig vanligen på att skapa och återskapa ett ständigt föränderligt (spontant) samtycke som spänner även över de underordnade grupperna.

The 'spontaneous' consent given by the great masses of the population to the general direction imposed on social life by the dominant fundamental group;

this consent is 'historically' caused by the prestige (and consequent confidence) which the dominant group enjoys because of its position and function in the world of production (Gramsci 1988, s 306-307).

Gramsci (till skillnad från uttolkare som Laclau och Mouffe) betonar vikten av ekonomiska realiteter som han menar sätter gränser för den rådande maktordningen, men dessa ses inte som determinerande i klassisk marxistisk mening. Hegemonin skapas och återskapas genom ständigt pågående processer av kamp, inte minst inom det civila samhället, där överordnade grupper försöker framställa den rådande ordningen som självklar och naturlig. Genom denna kamp etableras ett övergripande samtycke kring den sociala ordningen. Detta samtycke antar karaktären av vad Gramsci kallar ett "sunt förnuft"; en grundläggande, dominerande och vittomspännande föreställningsvärld.

Detta sunda förnuft är emellertid fullt av inre motsättningar och ändrar form och innehåll i enlighet med den ständiga rörelse hegemonin är satt i; en rörelse som är beroende av styrkeförhållanden som råder mellan olika makt-konstellationer inom hegemonin. Man kan i detta skönja en kamp om det "sunda förnuftet", en ständigt pågående betydelseförhandling som alla sociala grupper deltar i. Denna kamp liknar Gramsci vid ett "ställningskrig" där makten erövrar genom en successiv och mångdimensionell kamp, till skillnad mot en mer fysisk kamp som innefattar ett direkt övertagande av statsapparaten likt vid den ryska revolutionen.

För rörelser som vill utmana den bestående ordningen blir det nödvändigt att ge sig in i detta ställningskrig, bland annat genom att etablera och sprida alternativa verklighetsuppfattningar och egen kunskap. Med andra ord, skapa en mothegegoni som kan utmana (och därmed också förändra) hegemonin. För att ett sådant mothegegoniskt arbete ska nå framgång krävs emellertid att rörelser som eftersträvar samhällsomvandling skapar nödvändiga allianser och formerar ett eget historiskt block.

I det kulturella ställningskriget, i kampen om att etablera betydelser, spelar *de intellektuella* (som alltid är förbundna med en viss samhällsgrupp) en central roll. Gramsci ser förvisso alla människor som intellektuella, men i detta sammanhang avses huvudsakligen exempelvis skribenter, lärare, forskare, organisatörer, konstnärer med flera: "Alla människor är intellektuella [...] men alla människor fungerar inte som intellektuella i samhället" (Gramsci 1967, s 147). De intellektuellas uppgift består, enligt Gramsci, i att konstruera berättelser som endera legitimerar en rådande maktordning eller förmår människor att mobilisera sig mot denna ordning. Arbetarrörelsen måste därför skapa sina egna ("organiska") intellektuella och samtidigt försöka assimilera andra grupper av intellektuella för att nå framgång i det ovan beskrivna ställningskriget.

Utbildning fyller en viktig funktion när det gäller att cementera hegemonin genom att skapa samtycke kring den rådande ordningen och den dominerande konstellationens makt. Utbildning, eller snarare folkbildning⁵, kan även användas för att utmana detta samtycke genom att spela en roll i det pågående ställningskriget. Detta genom att lämna utrymme för mothegegoniska krafter och kulturella aktiviteter som utmanar det dominerande "sunda förnuftet" (Mayo 1999, Coban 1995, Arvidson 1985).

Folkbildning som mothegegonisk praktik

Lars Arvidson (1991) ser vissa gemensamma drag hos Antonio Gramsci och den inflytelserike teoretikern och praktikern inom svensk folkbildning – Oscar Olsson. Detta trots att de givetvis skiljer sig ifråga om ideologiska utgångspunkter, där Gramsci är revolutionär kommunist och Olsson socialdemokrat och reformist. Likheten består i betoningen av vikten av att bryta det förhärskande och dominerande tänkandet i samhället innan den politiska makten över staten intas. I gramscianska termer handlar det om att etablera en mothegegoni som utmanar samtycket för den rådande ordningen. Oscar Olsson beskriver på motsvarande vis hur en "kulturstämning" ska etableras genom studiecirkel och annan folkbildning. "Han tänker sig att denna stämning genom ett nät av studiecirkel ska sprida sig och på fredlig väg erövra nationen" (Arvidson 1991, s 235). I denna process menade Olsson, enligt Arvidson, att de intellektuella blir betydelsefulla genom ett direkt samarbete med "folket" – och inte som en avskild styrande elit. Detta i likhet med Gramscis syn på betydelsen av organiska intellektuella. Jill Onsér-Franzén anlägger också ett gramscianskt perspektiv på svensk folkbildning. I sin studie av lärare vid Härnösands folkhögskola betonar Onsér-Franzén (1998) folkbildarens roll som en *ny intellektuell* "som vill förändra samhällets nuvarande hegemoni och strävar efter att föra in de ideal, normer och värderingar som de själva hyser och värderar högt" (s 99).

Den del av folkbildningen som jag menar kan beskrivas i termer av mothegegonisk praktik återfinns huvudsakligen inom progressiva sociala rörelser.⁶ Kopplingen till ett större sammanhang, till en rörelse, blir central för mothegegoniskt arbete. Det är inte i avskildhet folkbildaren och folkbildande arenor kan utmana hegemonin. Gramsci var, efter ett antal misslyckade försök med så kallade arbetarråd inom industrin, skeptisk till slutenhet och isolation i samband med formerandet av mothegegonier. Istället betonade han kontakten med starka rörelser och allianser av rörelser.⁷ Även de mothegegoniska krafterna måste formera sig i ett "historiskt block" och bilda en front för att kunna utmana hegemonin. Denna front inkluderar olika

former av sociala rörelser som kämpar för social rättvisa. För att folkbildningen ska kunna förändra samhället krävs därför att den knyts an till dylika allianser (Mayo 1999, s 92-93).

Folkbildning, nya sociala rörelser och alternativa arenor i 2000-talets början

Förmåga att skapa breda allianser (om än ofta tillfälliga) och dessutom integrera bildningsarbetet i rörelsens praktik – att inte se det som en fristående aktivitet – brukar ibland lyftas fram som kännetecknande för nya sociala rörelser (Rubenson 1995, s 105; Thörn 1999, s 451). Flera av de så kallade nya rörelser som framträtt på den offentliga arenan har folkbildningen både som syfte och metod på ett sätt som för tankarna till Oscar Olssons devis om folkrörelserna *som* folkbildning. I sin självpresentation väljer exempelvis svenska Attac följande formulering:

Attac Sverige är en ny folkrörelse som genom traditionell folkbildning lyfter fram frågor kring ekonomisk globalisering (Arbetsgruppen för startande av Attac i Sverige, 2000).

En viktig del i detta folkbildande arbete tycks vara skapandet av egna alternativa arenor för lärande. Så väl internationellt som inom rikets gränser ser vi exempel på hur sådana arenor kan se ut vid 2000-talets början.

Globalt har detta bland annat tagit sig uttryck i de mötesformer i bildningsanda som skapats av den brokiga samling rörelser som enats kring motståndet mot den nyliberala dominansen. I Göteborg, i samband med EU-toppmötet i juni 2001, kom arenor som *Fritt forum/Det fria ordets festival* att utgöra fora för olika folkbildande praktiker och radikal idéspridning. Tusentals människor samlades för att delta i seminarier, handla böcker, möta de hundratals organisationer som återfanns i tält på området, lyssna på musik och umgås. De protester som ägt rum i så väl Prag som Göteborg och Genua har präglats av sin karaktär av att vara enorma idépolitiska mötesplatser. (Detta är något som knappast förmedlats i de mediala skildringar som istället betonat våldet.)

Det finns ännu tydligare exempel på sådana idépolitiska mötesplatser. På *World Social Forum* i Porto Alegre (Brasilien) samlades i januari 2002, för andra året i rad, tiotusentals aktivister från hundratalet olika länder för att diskutera alternativ till den nyliberala världsordningen. Budskapet som genomsyrade de hundratals möten och seminarier som arrangerades var klart och tydligt: En annan värld är möjlig. En mer solidarisk, demokratisk

och rättvis värld kan ersätta den nuvarande. I skildringar av World Social Forum återkommer relaterandet till folkbildning. Mikael Löfgren (2002, s 36) beskriver världsforumet som en *bildningsrörelse* och ett "framtidslaboratorium som bubblar av idéer om hur det skulle kunna vara istället". I sin rapport från forumet reflekterar också Attacs Hans Abrahamsson och Helena Tagesson om mötet i termer av bildning och folkbildning.

Ett brett folkbildningsarbete är ett måste för att erforderliga samhällsförändringar skall komma till stånd. World Social Forum skall här uppfattas som en process, en mötesplats och en inspirationskälla till vidare fortbildning. De olika alternativa förhållningssätt till den neoliberala ordningen som lyftes fram under mötet måste prövas och utvecklas i sin specifika lokala kontext genom en demokratisk folkbildningsprocess (Abrahamsson & Tagesson 2002).

På det nationella planet ser vi hur det runt om i landet uppstår folkbildningsverksamhet där sociala rörelser träffas och idéer bryts mot varandra. Attac och LO arrangerar gemensamma seminarier på Brunnsviks folkhögskola utanför Ludvika. Offentliga debatter och föreläsningar arrangeras i större utsträckning än någonsin.⁸

På ABF, LO och Ordfronts årligen (sedan 1999) återkommande *Socialistiskt forum* i Umeå sammanstrålar bland annat miljöaktivister, fackligt aktiva, veganer, kommunister, syndikalister, feminister och socialdemokrater. På forumet inbjuds så väl aktivister som författare och andra politiskt aktiva av vitt skilda schatteringar för att delta i seminarier och samtal om radikala strategier och visioner. Till dessa heldagsprogram, som förutom av seminarier präglas av bokbord och musik, strömmar dryga tusentalet människor från hela landet årligen. Idén har spritt sig och i Örebro arrangeras även där sedan i fjol ett Socialistiskt forum och planer finns på att arrangera något liknande i Stockholm i november 2002 (Johansson 2002). I Malmö, där Socialistiskt forum genomfördes för första gången i maj 2002, var det svårt att undgå det ideologiska syftet med arrangemanget. Avsiktsförklaringen var tydligt framhållen på ABF Malmös hemsida:

Högern vill skapa högervindar. Detta gör de ofta i hemlighet, långt över människors huvuden. Detta därför att högern skyr demokratin som idé. Socialistiskt Forum vill skapa vänstervindar, som sätter jämlikhet, solidaritet och demokrati överst på den samhälleliga dagordningen. Detta gör vi öppet, med ett brett folkligt deltagande, just därför att vi ser demokratin som det livselement utan vilket någon framtid inte är värd att tala om. Därför har denna offensiv inletts i demokratins tecken, mot ojämlikhet, elitstyre och profithunger (ABF och LO idédebatt, 2002).

Ett ytterligare exempel kan vi se i planerna på att i Lund arrangera en svensk motsvarighet till världsforumet i Porto Alegre – *Skåne Social Forum* – under hösten 2002 (Lindkvist 2002). Dessa folkbildningspraktiker skulle kunna ses som delar i en process varigenom mothegegoniska framstötningar görs och gränsöverskridande möten sker – vilket är en förutsättning för skapandet av breda allianser och nya historiska block. Denna utveckling som äger rum, där nya arenor för samtal skapas, där människor samlas för att studera och diskutera – ofta ur ett radikalt samhällskritiskt perspektiv – är intressant att betrakta som tendenser beträffande emancipatorisk folkbildning av idag.

Studiecirkeln: en bas för motståndet?

När det gäller studiecirkeln som folkbildande praktik, återfinns även den som redskap inom flera så kallade nya rörelser. Trots att vi lever i ett kraftigt medialiserat samhälle, där kommunikationsteknologi, framförallt Internet, spelar en allt mer betydande roll för sociala rörelser – kan man konstatera att behovet av mänsklig interaktion ansikte mot ansikte kommer att finnas kvar. Även fortsättningsvis kommer sociala rörelser att behöva fysiska rum som mötesplatser där nya idéer och kollektiva identiteter kan formas (Dahlerup 2001, s 158). Detta som en grund för gemensamt agerande för samhällsomvandling.

Om vi ser till Attac, som ofta används som ett exempel på en ny global rörelse vars organisering baseras på bland annat Internet, kan vi konstatera att det fysiska mänskliga mötet även där har varit av avgörande betydelse. Runt om i Sverige ser vi hur lokalavdelningar kommit till stånd genom att människor träffats ansikte mot ansikte. Ett exempel på detta är etablerandet av Attac i Umeå, som jag själv kunnat följa. Där var öppna föreläsningar och debatter med företrädare från Attac under hösten 2000 en viktig del i att föra samman intresserade. När en arbetsgrupp senare väl etablerades var en av de första stegen att arrangera studiecirkel. Under våren 2001 arrangerade Attac Umeå sju parallella cirkel (om 8-10 personer) utifrån Björn Elmbrants *Hyperkapitalismen* (2000) och Bim Clinells *Attac: gräsrotternas revolt mot marknaden* (2000). Denna mer fysiska dimension återfinns parallellt med utvecklandet och nyttjandet av e-postlistor (så kallade *e-groups*) och hemsidor för kommunikation, informationsspridning och samordning.

Om man anlägger ett gramscianskt perspektiv på de offentligheter som skapas genom och för folkbildning skulle man kunna tänka sig att grupper här kan skapa ett forum för lärande där den ideologiska hegemonin utmanas.

I cirkeln kan detta ske om deltagarna skapar en dialog där ingen avkräver hänsyn till överordnade gruppers tolkningsföreträdare, där det dominerande sunda förnuftet – genom utvecklandet av ett kritiskt tänkande – utmanas (och på sikt omvandlas). En sådan omvandling sker emellertid inte spontant utan förutsätter ett pedagogiskt och intellektuellt ledarskap. Ett sådant radikalt och mothegemoniskt pedagogiskt ledarskap bör, enligt Peter Mayo, uppmuntra till kritiskt tänkande som dels möjliggör ifrågasättande av hegemoniska diskurser, dels av vissa mothegemoniska diskurser: "for example, one may come across a counter-hegemonic class discourse devoid of gender/race considerations" (Mayo 1999, s 140).

Emellertid blir cirkeln aldrig någon autonom enhet i hegemonin, utan likväl en del av den. Därför kan man mycket väl tänka sig att cirkeln också kan reproducera och förstärka hegemonin, om samtalen som förs tar avstamp i rådande sunda förnuft. Men eftersom hegemonin ständigt är i rörelse, och dessutom innesluter en rad motsättningar, finns en latent instabilitet, där möjligheter uppstår att utmana de dominerande tolkningarna.

Gunnar Sundgren för ett Habermasinfluerat resonemang om *folkbildning som offentlighet*, där han menar att det sannolikt återfinns folkbildande verksamheter som har karaktären av "proletär motoffentlighet", likväl som vissa verksamheter mer liknar borgerliga offentligheter. Vissa offentligheter kan dessutom, menar Sundgren, vara mer svärdefinierade eftersom det i de folkbildande verksamheterna samlas människor med olika bakgrund och intresse (Sundgren 2000, s 81).

Även om begreppen "proletär motoffentlighet" och "borgerlig offentlighet" inte enkelt kan överföras till ett resonemang om hegemoni och mothegemoni, ser jag det som rimligt att föreställa sig att det finns folkbildande verksamheter som tydligt återskapar det sunda förnuftet och hegemonin, likväl som det finns de som utmanar och deltar i skapandet av en mothegemoni. Sannolikt har också flera verksamheter inslag av båda dessa funktioner. Inom den omfattande existerande folkbildningsverksamheten återfinns dessutom inte sällan motsättningar mellan ideal och verklighet (Larsson 1999, s 247). Men om vi trots detta tillåter oss en fortsatt teoretisk diskussion om vissa studiecirkel och andra folkbildande praktikers tänkbara funktion som mothegemoniska offentligheter kan man notera ett flertal intressanta dimensioner.

Karin Nordberg lyfter fram, genom att hänvisa till filosofen Nancy Fraser, att det existerar en mångfald olika offentligheter och olika alternativa publikationer. Vissa publikationer skapar egna arenor i ett emancipatoriskt syfte, vilket skulle kunna relateras till ett mothegemoniskt arbete. Ett exempel är arenor skapade av kvinnor som sluter sig samman för att utmana en patriarkal ordning.

Dessa deloffentligheter fungerar dels som rum för specifika gruppbildningar, dels som bas för agitation riktad till en större publik. I spänningen mellan dessa funktioner finns enligt Fraser en emancipatorisk potential. I gruppupplevelsen genereras en könsspecifik identitet som appellerar till kvinnors gemensamma erfarenheter av underordning, medan man utåt försöker övertyga samhället som helhet om värdet av feministiska krav genom att använda sig av offentliga institutioner som t ex massmedier och bildningsorganisationer. (Nordberg 2001, s 74)

Möjligen skulle studiecirkeln kunna ha denna funktion, att erbjuda en bas där maktordningar och förgivettagna sanningar – det sunda förnuftet – utmanas och politiska identiteter formeras.

Det vidare steget till agitation går även det att relatera till studiecirkeln funktion, även om det är oklart – och tämligen vagt beforskat (Larsson 1999, s 249) – i vilken utsträckning detta sker. En hypotes skulle kunna vara att studiecirkeln och folkbildningen i vissa fall har denna funktion inom vissa nya sociala rörelser (jfr Arvidson 1996, s 42).

Mellan motstånd och samtycke

Om vi föreställer oss att det genom folkbildning kan skapas lokala samtalsordningar som avviker från de dominerande, skulle detta undergräva hegemonins reproduktion. Man kan föreställa sig att motståndet får en bas där "kunskapens privilegium" och dominerande "sanningar" kan ifrågasättas (jfr Foucault 1986).

I det emancipatoriska strävandet kan det alltså vara fruktbart att se folkbildning av idag, inte bara som ett sätt att "skaffa sig kunskap", utan också som ett sätt att utmana dominerande föreställningar om kunskap. I en värld där kampen om det offentliga rummet blivit allt mer central blir folkbildningen och studiecirkeln en potentiell väg för sociala rörelser som avser utmana hegemonin. Genom folkbildning kan baser etableras för motstånd och vidare agitation. På så vis ifrågasätts hegemonin underifrån genom att mothegemoniska offentligheter skapas i form av föreläsningar, samtal och cirklar. Detta som ett nödvändigt komplement till mediala symbolhandlingar vars genomslag ständigt begränsas av en schabloniserande dramaturgi.

Men samtidigt, risken finns också att folkbildningen får en reproducerande funktion, där den lokala samtalsordningen anpassas i enlighet med det dominerande sunda förnuftet inom hegemonin. Ska exempelvis studiecirkeln få en betydande funktion i en mothegemonisk mobilisering krävs att normerande föreställningar som reproducerar maktstrukturer utmanas i densamma.

Den disciplinering som sker genom folkbildning, som inte bygger på betyg eller andra meriteringar, kan ses som huvudsakligen vilande på en form av föreställd "rationalitet" som deltagarna underkastas i samtalen. Historiskt har vi kunnat se hur folkbildningen i syfte att skapa en disciplinerad och organiserad arbetarklass inneburit ett övertagande av överhetens kultur och "rationalitet" (Larsson 1995, s 44). Man kan mycket väl tänka sig att ett motsvarande övertagande av dominerande föreställningar kan ske även i dagens samhälle. I observationsstudier av studiecirkel har det exempelvis varit svårt att se att samtalen följer någon annan dagordning än den som genom etablerade medier satts av ekonomiskt och politiskt starka grupper (Larsson 1999, s 259). Vi ser dessutom en utveckling där ideologiska skillnader mellan studieförbund suddas ut i tävlan om enskilda individers uppmärksamhet på en marknad för vuxenutbildning, vilket antyder att folkbildningen ofta inte blir ett verktyg i en kulturkamp för samhällsomvandling (Arvidson 1996, s 42).

Emancipatorisk folkbildning, likväl som politisk mobilisering i alla dess former, rymmer en ständig komplexitet. Också motståndet genomsyras av de maktordningar som avses bekämpas. En rörelse som tar sin utgångspunkt i att bekämpa klassamhället kan, visar historien, samtidigt återskapa en ordning där män överordnas kvinnor (Hirdman 1998). Vi kan på motsvarande vis föreställa oss att rörelser som tar sin utgångspunkt i att bekämpa globala orättvisor och rådande könsmaktordning etablerar diskurser som befäster en överordning av medelklassens ideal och språk. En annan central aspekt att notera är de subtila former av kulturorienterad rasism som ofta naturaliseras i dagens liberala demokratier och därmed sällan kritiskt ifrågasätts. Att uppmärksamma och motverka dessa marginaliserande och stigmatiserande processer blir således en ytterligare utmaning för rörelser med mothegemoniska anspråk (Dahlstedt 2001).

Sociala rörelser som ger sig in i en kulturkamp, som avser utmana den rådande ordningen, tvingas involvera sig i ett komplicerat ställningskrig på ett slagfält där inget är givet på förhand (Hall 1981). För att se och bedöma folkbildningens emancipatoriska potential i denna kulturkamp är det avgörande att beakta vilka tolkningsföreträden och definitioner som de facto etableras i folkbildande praktiker som skapas genom exempelvis nya sociala rörelser. Hur påverkar olika maktdimensioner de betydelseförhandlingar som pågår? Vilka kunskapsformer premieras? Vilka förgivettagna sanningar utgår samtalen ifrån? Vem kommer till tals? Först efter att detta studerats mer empiriskt går det närmare att bedöma vilken funktion folkbildande praktiker kan få i det kulturella ställningskriget och den mothegemoniska kampen.

Noter

Jag vill rikta ett stort tack till de som läst och kommenterat tidigare utkast till denna artikel; Maria Alsbjer, Lars Arvidson, Magnus Dahlstedt, Lisbeth Eriksson, Staffan Larsson, John Sjöström och Gunnar Sundgren.

1. Jag använder mig emellertid även vidare i artikeln av uttrycket folkbildning, men med reservationen att jag åsyftar vissa former av folkbildande praktiker och inte alla. Detta i syfte att eftersträva ett mer bekvämt språkbruk.
2. Mina erfarenheter som aktiv både inom studieförbund och lösare nätverk säger mig dessutom att gränsen mellan de institutionaliserade och de icke-institutionaliserade verksamheterna ofta är flytande. Det är, menar jag, inte självklart att det föreligger en tydlig skillnad i utförande och innehåll mellan de studiecirkel som exempelvis Attac bedriver utan att registrera dem hos ABF och de som blir registrerade (och således formellt institutionaliserade och införlivade i det statliga bidragssystemet).
3. Se t ex Stigendal (1989) för en genomgång av olika tolkningar av hegemonibegreppet.
4. Min tolkning är fritt inspirerad av bland annat Gramsci 1967 & 1988, Dahlstedt 1998 & 2000, Mayo 1999, Leffler 1999, Arvidson 1985, Thörn 1996, Stigendahl 1989, Frenander 1994.
5. I den engelskspråkiga litteratur som refereras används uttryck som "transformative adult education", "emancipatory adult education", "radical adult education" och "popular education". Det är på intet vis självklart eller alla gånger rätt att jämföra detta med svenskans "folkbildning". Jag värjer mig emellertid för en närmare begreppslig diskussion i denna artikel och ber om överseende för eventuella generaliseringar. För en närmare redogörelse om folkbildningsbegreppet i annan språkdräkt se Wallin 2000, s 22-26. Även Rubenson 1995, s 100-101, för ett sådant begreppsligt resonemang.
6. Peter Mayo understryker dock att även lärare verksamma inom olika institutioner i vissa lägen kan få en roll som organiska intellektuella, delaktiga i ett mothegemoniskt arbete. Det statliga utbildningssystemet blir aldrig helt igenom reproducerande till sin karaktär, utan rymmer inre motsättningar vilket kan skapa ett – om än begränsat – utrymme för progressiva lärare att agera för samhällsförändring (Mayo 1999, s 136-137).
7. Även här går det att se likheter med Oscar Olsson som försöker föra samman folkrörelse och folkbildning till en integrerad helhet. "[...]Oscar Olsson [skriver] inte bara om folkrörelserna och folkbildning. Han skriver om folkrörelserna som folkbildning" (Arvidson 1991, s 239).
8. Att nämna i sammanhanget är exempelvis Dagens Nyheters artikelserie "Samtal pågår" (Lundell 2001-04-01, Eriksson 2001-04-04 och Engström 2001-04-10) om det ökande antalet offentliga debatter, föredrag och diskussioner.

Referenser

- ABF och LO idédebatt (2002): *Malmö socialistiskt forum, solidaritet eller girighet?* <http://www.malmo.abf.se/pressarkiv/index.htm>.
- Abrahamsson, Hans & Tagesson, Helena (2002): *World Social Forum 2002. Några reflektioner från Porto Alegre*. Göteborg, februari 2002-02-24. <http://www.attac.nu/mallar/filnerladdning.php?id=336>

- Ambjörnsson, Ronny (1988): *Den skötsamme arbetaren : idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*. Stockholm: Carlsson.
- Arbetsgruppen för startande av Attac i Sverige (2000): *Vi verka genom icke-våld*. Odaterat pressmeddelande. <http://www.attac.nu/nyportal/press.php?Kategori=16&id=9&typ=arkiv>.
- Arvidson, Lars (1985): *Folkbildning i rörelse. Pedagogisk syn i folkbildning inom svensk arbetarrörelse och frikyrkorörelse under 1900-talet – en jämförelse*. Malmö: Liber.
- Arvidson, Lars (1991): *Folkbildning och självuppfostran. En analys av Oscar Olssons idéer och bildningssyn*. Stockholm: Tiden.
- Arvidson, Lars (1996): *Cirklar i rörelse*. Mimers småskriftsserie, 1. Linköping: Mimer, Institutionen för pedagogik och psykologi.
- Bergstedt, Bosse & Larsson, Staffan, red (1995): *Om folkbildningens innebörder: nio försök att fånga en företeelse*. Linköping: Mimer, Institutionen för pedagogik och psykologi.
- Boréus, Kristina (1994): *Högerväg: Nyliberalismen och kampen om språket i offentlig debatt 1969-1989*. Stockholm: Tiden.
- Clinell, Bim (2000): *Attac: gräsrotternas revolt mot marknaden*. Stockholm: Agora.
- Coban, Diana (1995): Revisiting Gramsci. *Studies in Education of Adults*, 27(1), s 36-152.
- Coban, Diana (1998): *Radical Heros: Gramsci, Freire and the Politics of Adult Education*. New York: Garland.
- Dahlerup, Drude (2001): Sociala rörelser inför globaliseringen: motmakt eller vanmakt? I *Det nya motståndet. Om regnbågar mot förtryck. Agoras årsbok 2001*, s 140-162. Stockholm: Agora.
- Dahlstedt, Magnus (1998): *Politiskt medborgarskap, integration och mångkulturell demokrati: segregation, utanförskap och politiska reformsträvanden i Sverige från 70-tal till 90-tal: översikt och forskningsfrågor*. Umeå: Partnerskap för multietnisk integration.
- Dahlstedt, Magnus (2000): *Mångkulturell demokrati genom civilt samhälle? En problematisering*. Umeå: Partnerskap för multietnisk integration.
- Dahlstedt, Magnus (2001): Utanförskapets tysta motstånd. 'Politiskt passiva invandrare' som problematisk problembild. I *Det nya motståndet. Om regnbågar mot förtryck. Agoras årsbok 2001*, s 40-63. Stockholm: Agora.
- Edquist, Samuel (2001): *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879-1918*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia, 200.

- Elmbrant, Björn (2000): *Hyperkapitalismen*. Stockholm: Atlas.
- Engström, Ulrika (2001-04-10): Publiken vill bli förförd av en kändis. *Dagens Nyheter*, s B4.
- Eriksson, Thord (2001-04-04): Kunskap, gemenskap och kycklingsoppa. *Dagens Nyheter*, s B4.
- Fairclough, Norman (1992): *Discourse and Social Change*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Foucault, Michel (1986): Makt och upplysning, I Mikael Löfgren & Anders Molander, red: *Postmoderna tider?*, s 175-186. Stockholm Norstedts.
- Frenander, Anders (1994): SAF, Gramsci och hegemoni. I *Socialistisk debatt*, 28(6), s 78-82.
- Gramsci, Antonio (1967): *En kollektiv intellektuell*. Staffanstorps: Cavefors.
- Gramsci, Antonio (1988): *A Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935*. Redigerad av David Forgacs. London: Lawrence and Wishart.
- Gustavsson, Bernt (1991): *Bildningens väg. Tre bildningsideal inom svensk arbetarrörelse 1880-1930*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hall, Stuart (1981): Notes on deconstructing 'the Popular'. I Samuel, Rapael, red: *People's History and Socialist Theory*, s 227-240. London: Routledge.
- Hall, Stuart (1990): Gramsci och vi. *Zenit: Nordisk socialistisk tidskrift*, 3/4(109/110), s 61-69.
- Hellblom, Lena (1985): *Från primitiv till organiserad demokrati: En studie av några offentligheter inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen med utgångspunkt i 1970-talets studiecirkel i Vikmanshyddan och Söderfors*. Stockholm: Salamanders förlag
- Hirdman, Yvonne (1998): *Med kluven tunga. Om LO och genusordningen*. Stockholm: Atlas.
- Johansson, Anna-Carin (2002): Brokig vänster möts i fritt forum. *Broderskap*, 75(6), s 4.
- Johansson, Hilding (1954): *Folkrörelserna*. Stockholm: Ehlin's – Folkbildningsförlaget.
- Johansson, Inge, red (1983): *Ej brödet blott ... Dokument om arbetarbildning 1907-1950*. Arbetarnas bildningsförbund. Stockholm: Tiden.
- Larsson, Petter (2001): *Proteststormen: Seattle, Prag och revolten mot en orättvis världsordning*. Stockholm: Atlas.
- Larsson, Staffan (1995): Folkbildningen och vuxenpedagogiken. I Bosse Bergstedt & Staffan Larsson, red: *Om folkbildningens innebörder*, s 35-59. Linköping: Mimer, Institutionen för pedagogik och psykologi.

- Larsson, Staffan (1999): Studiecirkeldemokratien. I Erik Amná, red: *Civilsamhället*, s 243-279. Demokratiutredningens forskarvolym VIII. SOU 1999:84.
- Leffler, Marion (1999): *Böcker, bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860-1901*. Lund: Lund University Press. Bibliotheca Historica Lundensis, 91.
- Linderborg, Åsa (2001): *Socialdemokraterna skriver historia. Historie-skrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*. Stockholm: Atlas.
- Lindkvist, Jonas (2002): *Lund: Skåne social forum flyttas till oktober*. www.yelah.net: radikala digitala nyheter: 2002-01-17 <http://yelah.net/news/20020117130012>.
- Lundell, Mattias (2001-04-01): Lyssna är silver – tala är guld. *Dagens Nyheter*, s B1.
- Löfgren, Mikael (2002): Kärlek och uppror i Porto Alegre. *Ordfront Magasin*, 15(4), s 30-37.
- Mayo, Peter (1995): The Turn to Gramsci in Adult Education. A Review. *International Gramsci Society Newsletter*, nr 4, s 2-9.
- Mayo, Peter (1999): *Gramsci, Freire and Adult Education . Possibilities for Transformative Action*. London: Zed Books.
- Mouffe, Chantal & Laclau, Ernesto (1985): *Hegemony & Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Nordberg, Karin (1995): Aschberg som folkbildare. I Bosse Bergstedt & Staffan Larsson, red: *Om folkbildningens innebörder*, s 9-34. Linköping: Mimer, Institutionen för pedagogik och psykologi.
- Nordberg, Karin (2001): *En flitig, förnuftig, finuerlig, förnöjsam, företagsam, fredsälskande, föreningsaktiv fru och flerbarnsmor med förråden fyllda. Om hursmorsfostran och medborgarutbildning i radio*. I Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck, red: *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*, s 63-96. Linköping: Mimer, Institutionen för beteendevetenskap.
- Onsér-Franzén, Jill (1995): Den positiva balansen. En etnologisk betraktelse över folkbildningen. I Bosse Bergstedt & Staffan Larsson, red: *Om folkbildningens innebörder*, s 83-96. Linköping: Mimer, Institutionen för pedagogik och psykologi.
- Onsér-Franzén, Jill (1998): *Folkbildaren – en ny intellektuell. En studie om folkhögskolan som kulturmiljö*. Mölndal: HumTek.
- Pettersson, Olof, m fl (1998): *Demokrati och medborgarskap*. Demokratirådets rapport, 1998. Stockholm: SNS Förlag.
- Rubenson, Kjell (1995): Vad är folkbildning? I Bosse Bergstedt & Staffan Larsson, red: *Om folkbildningens innebörder*, s 97-115. Linköping: Mimer, Institutionen för pedagogik och psykologi.

- Sahlström, Olle (1998): *Den röde patriarken – en essä om arbetarrörelsens auktoritära tradition*. Stockholm: Atlas.
- Schugurensky, Daniel (2000): Adult Education and Social Transformation: On Gramsci, Freire, and the Challenge of Comparing Comparisons. *Comparative Education Review*, 44(4), s 515-522.
- SOU 1996:47. *Cirkelsamhället. Studiecirkelnas betydelse för individ och lokalsamhälle*. Stockholm: Fritzes.
- Stigendal, Mikael (1989): Hegemoni – sfärernas och gränsernas överskridande. *Zenit: Nordisk socialistisk tidskrift*, 3/4(109/110), s 4-29.
- Sundgren, Gunnar (1998) *Folkbildningsforskning – en kunskapsöversikt. Om forskningsfältets historiska bakgrund, nuläge och framtid*. Del 1. Stockholm/Linköping: Folkbildningsrådet/Mimer.
- Sundgren, Gunnar (2000): *Demokrati och bildning. Essäer om svensk folkbildnings innebörder och särart*. Borgholm: Bildningsförlaget.
- Thörn, Håkan (1996): Från medvetande till diskurs. Ideologi, utopi och identitet efter den språkliga vändningen. *Häftet för kritiska studier*, 29(3), s 3-23.
- Thörn, Håkan (1999): Nya sociala rörelser och politikens globalisering: demokrati utanför parlamentet? I Erik Amná, red: *Civilsamhället*, s 425-468. Demokratiutredningens forskarvolym VIII. SOU 1999:84.
- Wallin, Kerstin, E (2000): *Folkbildning på export? Sammanhang, förutsättningar, möjligheter*. Stockholm: Doktorsavhandlingar från Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, 95.